

УДК [27-726.6:27-875.26-674]«03»

О. Я. Кацук,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка*

УЧАСТЬ МИРЯН В АРІАНСЬКІЙ СУПЕРЕЧЦІ IV СТОЛІТТЯ

У статті аналізується участь мирян в аріанській суперечці IV століття. Показано, що єпископи намагалися залучити мирян до суперечки, щоб посилити власні позиції в боротьбі з противником. Участь мирян проявлялася малою мірою в конструктивній дискусії. Значно більшою мірою вони були активні в заворушеннях викликаних суперечкою. З одного боку участь мирян виражалася в насиллі, з іншого – у смиренному підкоренні насиллю. Релігійні заворушення за участю мирян призвели до того, що в суперечку втрутився імператор, так що суперечка з чисто богословської стала політичною з релігійним підґрунтям. Мимоволі миряни стали заручниками невміння єпископів порозумітися у доктринальних питаннях. Проаріанські миряни поступово відходили від своїх провідників, що свідчить про слабку релігійну ідентичність перших та про слабкі богословські аргументи других. Натомість пронікейці залишалися вірними своїй вірі, незважаючи навіть на переслідування і невірність деяких своїх єпископів. Саме витривала позиція пронікейських мирян стала вирішальною у поборенні аріанства.

Ключові слова: миряни, Церква, аріанство, доктрина, єпископи.

УЧАСТИЕ МИРЯН В АРИАНСКОМ СПОРЕ IV ВЕКА

В статье анализируется участие мирян в арианском споре IV века. Показано, что епископы пытались привлечь мирян к спору, чтобы усилить свои позиции в борьбе с противником. Участие мирян проявлялась в малой степени в конструктивной дискуссии. В гораздо большей степени они были активны в беспорядках вызванных спором. С одной стороны участие мирян выражалась в насилии, с другой – в смиренном подчинении насиллю. Религиозные беспорядки с участием мирян привели к тому, что в спор вмешался император, так что спор с чисто богословского стал политическим с религиозным основанием. Невольно миряне стали заложниками неумения епископов объясняться в доктринальных вопросах. Проарианские миряне постепенно отходили от своих проводников, что свидетельствует о слабой религиозной идентичности первых и о слабых богословских аргументах других. Зато проникийские миряне оставались верными своей вере, несмотря даже на преследования и невер-

ность некоторых своих епископов. Именно выносливая позиция проникийских мирян стала решающей в преодолении арианства.

Ключевые слова: миряне, Церковь, арианство, доктрина, епископы.

THE PARTICIPATION OF THE LAITY IN THE ARIAN CONTROVERSY OF THE IVTH CENTURY

The article analyzes the participation of the laity in the Arian controversy of the IVth century. It is shown that the bishops tried to involve lay people to debate to strengthen bishop's position in the fight against the adversary. The participation of the laity was shown a small degree in constructive discussion. Much more they were active in the riots caused by controversy. On the one hand the participation of the laity expressed itself in violence, on the other in humble submission to violence. Religious riots involving lay people caused that emperors intervened in the dispute, so the merely theological dispute became the political one with religious background. Involuntarily lay people became hostage to the bishop's inability to come to an agreement in doctrinal matters. Pro-Arian laity gradually retreated from their leaders. That indicates a weak religious identity of the former and a weak theological arguments of the latter. Instead pro-Nicaean laity remained loyal to their faith despite the persecution and disloyalty of some of its bishops. The solid position of the pro-Nicaean laity became crucial in combatting Arianism.

Key words: laity, the Church, Arianism, the doctrine, the bishops.

В IV столітті вчення олександрійського пресвітера Арія спричинило жваву дискусію в церкві. Найбільший резонанс викликали його твердження, що був час, коли не було Божого Сина і що Христос є Божим творінням [7, I, 5; 14, I, 5–6; 15, I, 15; 9, II, 61–62; 34, с. 193–202; 36, с. 212–218; 39, с. 197; 30, с. 416–422; 22, с. 129]. Постає суперечка, в яку втягнулося не тільки духовенство, а й миряни. Оскільки джерела, що стосуються даної теми, є переважно небезсторонніми, і представляють події з перспективи лише однієї сторони конфлікту (пронікийської) [35, с. 220, 227–228; 24, с. 112; 30, с. 416–422; 22, с. 129], то існують труднощі як в однозначному визначенні вчення Арія, так і у відтворенні участі мирян у суперечці [39, с. 201]. Це спонукає до постановки питання про те, якою в дійсності була участь мирян в аріанській суперечці IV ст. Це питання становить проблему даної статті, для вирішення якої звертаємося до історичних першоджерел. Отже, мета статті полягає у дослідженні участі мирян у розвитку і перебігу аріанської суперечки IV століття.

Тема участі мирян в аріанській суперечці IV століття не стала предметом окремого дослідження у вигляді монографії чи наукової статті до сьогоднішнього дня. Однак існують публікації, які опосе-

редковано торкаються цієї проблеми. Filipczak P. [24], аналізуючи громадські заворушення в ранній Візантії, принагідно торкнувся й бунтів пов'язаних з аріанською суперечкою, представляючи їх в історико-політичному аспекті. Принагідно і невичерпно теми участі мирян в аріанській полеміці торкаються Barnes Th. [18], MacMullen R. [31] і Norton P. [32].

У статті для позначення прихильників та противників аріанства застосовуємо слова коренево споріднені з умовними термінами проаріани і пронікейці. Окреслення терміном аріани всіх єпископів, яких не задовольняв Нікейський Символ віри, є зловживанням, оскільки ці єпископи, хоча не визнали Арія за єретика, то однак часто не були його ревними прихильниками і навіть заперечували, що є його послідовниками [5, с. 22–23; 14, II, 10]. За винятком деяких радикальних богословів, вони не були аріанами, як їх часто клеймують історичні джерела [28, с. 257, 261]. Здебільшого вони зрікалися Арія [4, с. 21–35; 25, с. 524]. Тому проаріанин не завжди означає єретичний [18, с. 122–123, 134–135, 152]. Термін пронікейці у свою чергу означатиме противників проаріан. З одного боку правду перекручували пронікейці, котрі представляли проаріан як запеклих прихильників Арія, а з другого – проаріани, котрі через мильне тлумачення Нікейського Символу представляли пронікейців як прихильників модалістських поглядів [28, с. 268–271, 274; 18, с. 69].

Євсевій Кесарійський, представляючи історію Церкви IV століття пише, що в часи імператора Костянтина в церкві спочатку панував мир, але невдовзі запанувала ворожість [9, II, 61]. Її причиною стала бурхлива реакція на вчення пресвітера Арія. Він знайшов багатьох прихильників серед громадян Олександрії, особливо серед сенатської еліти, що орієнтувалася на імператора [14, I, 6; 15, II, 23; 17, I, 3; 27, с. 239–241]. Особа Арія приваблювала до себе багатьох людей з того приводу, що він втішався авторитетом аскета і богослова [15, I, 15; 27, с. 238, 271–273]. Поширенню його поглядів сприяв спосіб донесення їх до людей. Історик Філосторгій звернув увагу на те, що Арій komponував різні пісні, що сприяло пропагуванню його вчення [13, 2; 27, с. 274]. Це був дієвий спосіб впливу на людей, який водночас їх об'єднував на фундаменті спільної ідеї [39, с. 193–194; 31, с. 272–273]. Вчення Арія особливо сприймалося в міських осередках, в яких скупчувалися люди [27, с. 274].

Незважаючи на жваве поширення, нова течія натрапила також і на опір. Багато християн не могли погодитися з вченням Арія, що призвело до вибуху протистояння між його прихильниками та противни-

ками. Перші вважали Арія за консервативного богослова, другі ж – за небезпечного новатора. Таким чином, у христологічні суперечки IV століття втягнулися й миряни [9, II, 61–62; 9, III, 4; 14, I, 5–6; 15, I, 15; 30, с. 416–421; 21, с. 196–198; 39, с. 193].

Аріанський конфлікт охопив насамперед духовенство та мирян християнського грекомовного Сходу. Можна однак безсумнівно ствердити, що релігійні суперечки втягували не всіх мирян, не завжди і не тою самою мірою [39, с. 190–193, 201]. Історик Сократ зазначає, що серед мирян були люди дуже добре обізнані у питаннях богослов'я [14, I, 8]. Історик Созомен називає лише двох філософів, які загалом брали участь в богословських дискусіях цього періоду [15, I, 18]. Послання Євсевія Кесарійського, написане після Собору в Нікеї до вірних своєї церкви, в якому він нібито виправдовується за підписання Нікейського Символу та пояснює термін *homoousios* (єдиносущний), свідчить про те, що в Кесарії серед мирян було немало свідомих симпатиків Арія, так що слід було виправдатися за нібито антиаріанську позицію [14, I, 8; 10]. Отже, можна зробити висновок, що загалом частина мирян проявляла зацікавленість у доктринальних питаннях. Релігійні дискусії настільки втягнули простих людей, що богословські справи стали навіть об'єктом висміювання серед невірних [9, II, 61–62; 9, III, 4; 14, I, 6].

В ситуації назріваючої релігійної незгоди імператор Костянтин скликав єпископів на Собор до Нікеї в 325 році [9, II, 71; 9, III, 6–7; 14, I, 8]. Історичні джерела подають скупі відомості про участь мирян в соборних дискусіях. Сократ лише повідомляє, що вірні брали участь в цих дискусіях [14, I, 8]. Собор засудив вчення Арія, проте аріанські настрої все ще були живі не тільки серед єпископів [15, I, 21], а й також серед мирян, адже коли Арія відкликано з вигнання, то заборонено йому входити до Олександрії, аби не сіяв там незгоди [14, I, 14; 15, I, 21].

Релігійні суперечки серед мирян, окрім Олександрії, поживлялися в інших містах східної Імперії [14, I, 19; 14, II, 2; 14, II, 27; 15, VII, 2; 39, с. 193], а також в самому Константинополі [14, I, 37; 15, III, 1; 18, с. 36]. Сократ пише, що це вчення дискутувалося не тільки в палаці, але й у домах простих людей [14, II, 2; 24, с. 117]. Навіть через півстоліття після початку аріанської суперечки інтенсивність зацікавлення нею мирян не згасла [12, kol. 557].

Слід визнати, що миряни ставали учасниками релігійної суперечки не без впливу на них єпископів. Не завжди, але часто, нижче духовенство та миряни йшли за доктринальним вибором єпископа без

особистого зацікавлення богословськими деталями [14, IV, 6; 39, с. 192; 31, с. 272; 24, с. 111–112]. Для прикладу можна навести позицію мирян з Кизик, які були вірними єпископові Елевсію незважаючи на те, що він міняв доктринальні погляди [14, IV, 6–7]. Люди могли вважати, що через їхніх духовних провідників діє Бог, тому безумовно приймали їхні погляди [14, III, 6; 31, с. 274], а насаджування нового єпископа проти їхньої волі було однією з причин громадських заворушень [14, II, 23; 32, с. 56]. Симпатії і антипатії мирян стосовно особи єпископа та його доктринальних поглядів часто залежали від особистої побожності пастиря та його благодійної діяльності [39, с. 192–193], оскільки влада єпископа нерідко поширювалася на світські справи [31, с. 266–269]. Не слід однак вважати, що всі люди сліпо довіряли єпископові в доктринальних питаннях, оскільки, як стверджено, частина з них була певною мірою обізнана в богословських питаннях.

Єпископи були зацікавлені у залученні мирян до підтримки їхніх поглядів, оскільки кількістю прихильних мирян зміцнювалася позиція очолованої єпископом релігійної громади. Єпископ без прихильників мав дуже слабку позицію [14, II, 9; 15, II, 20; 31, с. 270; 32, с. 57]. Залученню пронікейських мирян значно сприяв авторитет єгипетських монахів, які підтримували пронікейську віру, а також авторитет єпископа Атаназія [14, IV, 10; 14, V, 19–20; 6, 10; 18, с. 13–14, 92–95; 27, с. 273; 26, с. 137–138, 146–149, 152]. Він був провідником пронікейської спільноти в Олександрії. Мав багатьох ревних прихильників серед місцевих мешканців. Вони наважувалися виступити на протест навіть проти рішення імператора засудити Атаназія на вигнання в 339 році [14, II, 3; 14, II, 9–10; 14, II, 23; 17, II, 1; 17, II, 9; 15, II, 17; 6, 10; 18, с. 13–14, 92–95; 24, с. 120]. Прихильниками Атаназія не були випадкові люди, а група свідомих мирян [4, 6; 24, с. 122]. Атаназій втішався підтримкою не лише в Єгипті, а й поза його межами [26, с. 137–138]. Він став начебто героєм пронікейських християн, які, як здається, демонстрували почуття власної релігійної ідентичності, бо навіть в переслідуваннях підтримуваних владою дотримувалися власного сповідання.

Про прихильність мирян дбали й проаріани. Про це свідчить вже згадане послання Євсевія Кесарійського до своєї церкви, в якому виправдовується він за підписання Нікейського Символу [14, I, 8; 10]. Залученню мирян до підтримки аріанства сприяла приязнь Арія з впливовими єпископами, як згаданий Євсевій Кесарійський та Євсевій Нікомідійський. Особливо цей другий був активним прихильни-

ком аріан. Він мав авторитет серед єпископів, оскільки мав політичні впливи на імператорському дворі в Нікомидії [15, I, 15; 15, II, 21; 14, I, 6]. Здається, що багато єпископів і без впливу Євсевія тягнулися до аріанства, бо для більшості єпископів Сходу погляди Арія були привабливі і ментально ближчі [28, с. 257, 261; 25, с. 524; 20, с. 243–272]. Не можна промовчати припущення, що на проаріанський вибір єпископів могли мати вплив проаріанські імператори. Аріанство було популярне на імператорському дворі в Константинополі [14, II, 2; 15, III, 1] і його сповідували деякі імператори [40, с. 73–75]. Через релігійну близькість до проаріанських імператорів проаріанські єпископи мали більші шанси здобути симпатії в людей з огляду на більші засоби до світської діяльності. Слід однак зазначити, що і самі єпископи підтримували аріанство дуже часто не розуміючи деталей доктрини [31, с. 272; 24, с. 111–112].

Отже, можна зробити висновок, що у всіх осередках Церкви, в яких були присутні проаріанські єпископи, було й залучено немало кількість мирян, які або свідомо симпатизували аріанським поглядам, або не протистояли їм з огляду на персональні симпатії щодо особи єпископа. Здається, що для більшості проаріанських мирян визначення автентичного вчення відіграло меншу роль ніж особисті симпатії стосовно єпископа чи навіть проаріанського імператора. Це у свою чергу може бути пов'язане з релігійною байдужістю частини християн IV століття, яких Сократ окреслює номінальними християнами [14, III, 13].

Як зазначено, історичні джерела подають скупі відомості на тему участі мирян в богословських дискусіях. Однак джерела зосереджуються більше на представленні їхньої активності в релігійних заворушеннях, метою яких був захист або підтримка позиції власної релігійної групи. Суб'єктом такої активності були як проаріанські, так і пронікейські миряни. Поведінці мирян обох релігійних груп був властивий насильницький характер [6, 54–80; 2, 27; 3, 6–7; 14, II, 28; 14, III, 3; 14, IV, 20; 15, IV, 10; 17, II, 11; 27, с. 275–276; 24, с. 129–132; 18, с. 119; 32, с. 59–60], що відбувалося не без впливу єпископа, на якого миряни орієнтувалися [31, с. 268]. Джерела, якими володіємо, нерідко представляють деяких провідних єпископів як людей з сумнівною моральною репутацією. Тому відповідно методи дій їхніх прихильників нерідко представлені як негідні [4, 30; 6, 13–14; 14, I, 6; 15, I, 21; 15, II, 22–23; 14, IV, 8; 14, IV, 10; 1, XXII, XI, 4–7; 13, VII, 2; 18, с. 15, 49; 39, с. 194–197]. Якщо довіряти джерелам, то впливає висновок, що більшу схильність до насилля проявляли проаріанські миряни. Натомість про-

нікейці радше терпіли насилля ніж його завдавали. Насилля нерідко заставляло мирян змінити релігійну позицію. Сократ пише, що через примушування і залякування багато людей ставали на бік єпископів різних аріанських течій. Насилля, яке чинили проаріани, мало схвалення влади [14, V, 10; 18, с. 124–126, 129–130]. Для об'єктивності слід однак зазначити, що часто одна сторона протистояння приписувала насилля протилежній стороні. Натомість подібні дії власної групи промовчувано або виправдовувано, тому не треба приписувати насилля виключно проаріанській громаді [39, с. 200–201].

В період аріанської суперечки часто ходили слухи про християн скривджених, а навіть вбитих самими християнами. Застосування насилля будь якою стороною суперечки не сприяло подоланню розколу, а навпаки, викликало реакцію ненависті, яка поглиблювала кризу [16, II, 37–38; 14, II, 38; 31, с. 266–267; 26, с. 146; 32, с. 57]. Григорій Богослов стверджує, що в 379 році, коли він приймав Константинопольську кафедру, церква була оточена військом, а в місті було багато людей, гнів яких був перемішаний з молитвами. Люди були пройняті страхом ніби після шторму, а серед них панував біль, стогін, сльози і крик [11, kol. 1121–1122]. Це лише короткий опис ситуації викликаной релігійними заворушеннями, що подекуди переросли у війни. Розсудливі християни усвідомлювали їхні негативні наслідки для церкви [14, II, 38; 14, VII, 3, 15].

Власне широке залучення мирян до аріанської суперечки спричинило те, що суперечка з чисто богословської переросла у політичну з богословським підґрунтям, оскільки широкі релігійні чвари не могли залишити байдужою державну владу і переросли у політичне русло [19].

В дійсності миряни стали заручниками богословського непорозуміння між провідними проаріанськими і пронікейськими єпископами. Різниця у їхніх поглядах була значно меншою ніж про це звичайно говорить. Погляди самого Арія і погляди більшості проаріанських єпископів відрізняються. Про це свідчить хоча б символ Антіохійського синоду 341 року, прийнятий єпископами, яких нерідко помилково окреслюють як прихильників Арія. Символ заперечив суто аріанське вчення. Більшість проаріанських єпископів поділяли богословські погляди, котрі загалом співпадали з Переданням церкви [5, 22–23; 14, II, 39–40; 8, 6–9; 25, с. 605; 28, с. 284; 23, с. 241–243]. Символ однак не був прийнятий пронікейськими єпископами, ймовірно через невідповідну організацію синоду [14, I, 8]. Таким чином єпископат через невміння дійти згоди був великою мірою відповідальний за поглиблення релігійної кризи серед мирян [31, с. 266, 275]. Можна

рішуче ствердити, що від самого початку гарячої реакції на аріанство насамперед єпископату забракло доброї волі, щоб розпочати конструктивну дискусію [39, с. 197–198; 24, с. 108]. Таким чином вдалося б не допустити до поглиблення кризи.

Слід однак підкреслити, що серед проаріан були й такі єпископи, що дотримувалися радикальних аріанських поглядів. Характерно, що нерідко вони, маючи підтримку імператорів, займали кафедри в найважливіших осередках церкви і сіяли там ворожнечу серед мирян [14, II, 39–40, 42–43, 45; 14, IV, 12, 21].

Можливо, над богословськими дискусіями переважили погляди про особливу роль імператора в Церкві. У зв'язку з тим християни, особливо проаріани, могли, не вникаючи у деталі, довіритись релігійному виборові імператора і зайняти його позицію в аріанській суперечці, таким чином віддаючи перевагу не істинам віри, а світському покровительству [37; 38]. З іншого боку проаріани часто свідомо дотримувалися своєї релігійної позиції [27, с. 276]. Проте, поступовий занепад проаріанських громад свідчить про те, що релігійна ідентичність проаріан не мала твердих основ. Аріанський історик Філосторгій зазначає, що аріанство не утвердилося з приводу поділів і низького духовно-морального рівня його прихильників [13, 10]. Атаназій Олександрійський та історик Сократ вказують, що причина занепаду проаріан лежала в слабкому і непостійному богословському аргументуванні. Протягом менше ніж півстоліття після Нікейського собору проаріанські єпископи уклали кільканадцять символів віри [5, 14, 22–32; 14, II, 40–41; 14, V, 10; 23, с. 246–247, 357–360; 18, с. 134]. Це свідчить про невпевненість у доктринальній позиції. З цього приводу багато людей відходило до пронікейської групи [14, V, 10].

Пронікейці більшою мірою були ідейними християнами, готовими перенести мучеництво за своє сповідання [2, 27; 6, 54–80; 3, 6–7; 14, II, 23, 26–28; 15, IV, 10, 20; 17, II, 11; 24, с. 129–132; 18, с. 124–126, 129–130]. Якщо позиція їхніх духовних провідників не співпадала з церковним Переданням, то миряни часто їх залишали, оскільки не змогли змінити власну релігійну позицію [14, V, 10]. Мучеництво пронікейських мирян та вірність своїм поглядам нібито промінювали і ще більше зміцнювали вірних у нікейській вірі [17, IV, 3]. Ймовірно, що саме під впливом непоступливості пронікейських мирян імператор Теодозій (379–395) активно взявся за утвердження пронікейської доктрини [25, с. 616]. Своім едиктом він розпорядився, щоб усі трималися тої віри, яку сповідують єпископи Дамазій Римський і Петро Олександрійський, тобто віри пронікейської [15, VII, 4]. В 381 році імператор

скликав вселенський Собор до Константинополя, щоб офіційно покласти край аріанству [14, V, 8; 15, VII, 7; 25, с. 637]. Імператор затвердив рішення Собору, за яким Нікейське сповідання мало домінувати по всій імперії [15, VII, 9, 12]. Аріанство згасало і деградувало до рівня секти, хоча все ще мало активних прихильників у столиці [15, VII, 6; 11, kol. 1120; 25, с. 640; 14, V, 20, 24]. В XIX столітті кардинал Генрі Ньюман оприлюднив погляд, що саме пронікейські миряни врятували церкву в небезпеці аріанства [33, с. 445–468; 23, с. 304–306].

Висновки. Від початку аріанської суперечки IV століття миряни не залишалися осторонь від неї. Втягненню їх у суперечку сприяли єпископи, оскільки були зацікавлені у кількості прихильних мирян, що посилювало позицію релігійної громади очолюваної єпископом. Залучення мирян надало суперечці характеру затяжного релігійного протистояння, що з чисто богословської дискусії переросло у релігійно-політичний конфлікт. Джерела дають скупі відомості щодо активної участі мирян в богословських дискусіях. Натомість зосереджуються на їхній участі у релігійних заворушеннях з метою відстоювання або захисту власної релігійної позиції. Якщо вірити джерелам, то здається, що проаріанські миряни частіше вдавалися до насилля, натомість пронікейці покірно піддавалися насиллю. Однак беручи до уваги небажесторонність джерел, слід зробити висновок, що насилля було властиве обом групам протистояння. Позиція проаріанських мирян здебільшого опиралася на особисті симпатії щодо особи єпископа або проаріанського імператора. Натомість пронікейці проявляли вірність доктринальним переконанням. В дійсності миряни стали заручниками неконструктивної релігійної політики провідних єпископів та імператора. Здається, що участь мирян мала вирішальний характер, бо саме безкомпромісна позиція пронікейських мирян призвела до подолання аріанства.

Список використаних джерел:

1. Ammianus Marcellinus. *Res gestae* // Vol. 1: Libri 14-19 / ed. T.E. Page. – London, 1935; Vol. 2: Libri 20-26 /ed. J. Henderson. – London, 1986; Vol. 3: Libri 27-31 /ed. G.P. Goold. – London, 1986.
2. Athanasius, *Apologia ad Constantium* // Sch 56 bis. – Paris 1987. – P. 86-175.
3. Athanasius. *Apologia de Fuga* // PG 25. Kol. 643-680.
4. Athanasius. *Apologia contra Arianos* // PG 25. – Kol. 239-410.
5. Athanasius. *De synodis* // PG 26. – Kol. 681-794.
6. Athanasius. *Historia Arianorum* // PG 25. – Kol. 695-796.
7. Athanasius, *Orationes adversus Arianos* // PG 26. – Kol. 11-526.

8. Athanasius, *Tomus ad Antiochenos* // PG 26. – Kol. 793-810.
9. Eusebius Caesarensis. *De Vita Constantini* // PG 20. – Kol. 977-1230.
10. Eusebius Caesariensis. *Epistula ad Caesarienses* // PG 20. – Kol. 1535-1544.
11. Gregorius Nazianzenus. *Poemata de seipso* // PG 37. – Kol. 969-1452.
12. Gregorius Nyssensis. *De deitate Filii et Spiritus Sancti* // PG 46. – Kol. 553-576.
13. Philostorgius. *Historia ecclesiastica* // PG 65. – Kol. 459-638.
14. Socrates Scholasticus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 29-842.
15. Sozomenus. *Historia ecclesiastica* // PG 67. – Kol. 843-1630.
16. Sulpitius Severus, *Chronicorum Libri* // PL 20. – Kol. 0095A-0160A.
17. Theodoretus. *Historia ecclesiastica* // PG 82. – Kol. 881-1280.
18. Barnes, Th.D. *Athanasius and Constantius: Theology and politics in the Constantinian Empire*. – Cambridge-London, 1993.
19. Brendan, J. *The Arian Controversy: A Purely Theological Dispute or a Political Controversy* // *Phronema*. – Vol. 12. – 1997. – P. 55-68.
20. Beatrice, P.F. *The Word «Homoousios» from Hellenism to Christianity*. – *Church History*. – Vol. 71. – № 2. – 2002. – pp. 243-272.
21. Chadwick, H. *The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great*. – Oxford, 2001.
22. Chadwick, H. *The Early Church*. – London, 1990.
23. Fiedrowicz, M. *Teologia ojców Kościoła. Podstawy wczesnochrześcijańskiej refleksji nad wiarą*. – Kraków, 2009.
24. Filipczak, P. *Bunty i niepokoje w miastach wczesnego Bizancjum (IV wiek N.E.)*. – Łódź, 2009.
25. Frend, W.H.C. *The Rise of Christianity*. – Philadelphia, 1984.
26. Griggs, C.W. *Early Egyptian Christianity from its Origins to 451 CE*. – Leiden – Boston – Köln, 2000.
27. Haas, Ch. *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*. – Baltimore – London, 1997.
28. Kelly, J.N.D. *Early Christian Creeds*. – London, 1972.
29. Leszka, M.B. *Kościół i jego wpływ na życie mieszkańców Konstantynopola // Konstantynopol Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim / M.J. Leszka, T. Wolińska*. – Warszawa 2011. – S. 350-400.
30. Lienhard, J.T. *The «Arian» Controversy: Some Categories Reconsidered* // *Theological Studies*. – Vol. 48. – 1987. – P. 415-437.
31. MacMullen, R. *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary*. – Princeton, 1990.
32. Norton, P. *Episcopal Elections 250-600: Hierarchy and Popular Will in Late Antiquity*. – Oxford, 2007.
33. Newman, J.H. *The Arians of the Fourth Century*. – London, 1890.
34. Pietras, H. *Początki teologii Kościoła*. – Kraków, 2007.
35. Rohrbacher, D. *The Historians of Late Antiquity*. – London – New York, 2002.

36. Sesboüé, B. Bóstwo Syna i Ducha Świętego (IV wiek) // *Historia dogmatów*. – T. 1: Bóg zbawienia / B. Sesboüé, J. Wolinski, перекл. польською P. Rak. – Kraków 1999. – S. 211-249.
37. Williams, G.H. Christology and Church-State Relations in the Fourth Century (I) // *Church History*. – Vol. 20. – № 3. – 1951. – P. 3-33.
38. Williams, G.H. Christology and Church-State Relations in the Fourth Century (concluded) // *Church History*. – Vol. 20. – № 4. – 1951. – P. 3-26.
39. Wipszycka, E. Kościół w świecie późnego antyku. – Warszawa, 1994.
40. Кашук О.Я. Втручання імператорів у доктринальні справи церкви в контексті аріанської полеміки IV століття // Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Наукові записки: серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 9. – Острог, 2014. – С. 73–75.

Умовні скорочення:

- PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* 1-161 / ed. J.P. Migne. – Paris, 1857–1866.
- PL – *Patrologiae cursus completus. Series Latina* 1-217 / ed. J.P. Migne. – Paris, 1841–1855.
- Sch – *Sources Chrétiennes* / ed. H. De Lubac, J. Daniélou. – Paris, 1941